

Στάσεις απέναντι στην Ευρώπη και εθνική ταυτότητα

Δ. ΓΕΩΡΓΑΣ^α, Α. ΧΑΝΤΖΗ^β, Α. ΓΚΑΡΗ^α, Κ. ΜΥΛΩΝΑΣ^α, Μ. ΝΤΑΛΛΑ^α,
Σ. ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΥ^α, Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ^α

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μελετώνται οι στάσεις απέναντι στην Ευρώπη και στους Ευρωπαίους σε σχέση με την εθνική ταυτότητα μαθητών, φοιτητών και εκπαιδευτικών. Μετά από προκαταρκτική έρευνα κατασκευάστηκε σχετικό ερωτηματολόγιο, το οποίο χορηγήθηκε σε 808 μαθητές λυκείου, 108 εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και 419 φοιτητές στις πόλεις Αθήνα, Αλεξανδρούπολη, Ηράκλειο, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα και Πάτρα. Δεν εντοπίζονται συστηματικές διαφορές ανάμεσα σε μαθητές, φοιτητές και εκπαιδευτικούς, ούτε μεταξύ των δύο φύλων. Παρουσιάζεται διαφοροποίηση μεταξύ ελληνικών και ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών. Για την Ελλάδα και τους Έλληνες προέχουν κάποια θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά που τείνουν προς παραδοσιακές αρετές και αρνητικά και θετικά συναισθήματα. Αναφορικά με τα ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά, υπερισχύουν τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία τα οποία αφορούν την οργάνωση, την πειθαρχία, την παραγωγικότητα κ.ά. Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αποδίδονται λιγότερο τεχνοκρατικές εκπαιδευτικές αξίες, ενώ ανθρωπιστικές παραδοσιακές εκπαιδευτικές αξίες αποδίδονται περισσότερο. Το αντίστροφο συμβαίνει με τα εκπαιδευτικά συστήματα των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Κατ' αναλογία, περισσότερο παραδοσιακή παρουσιάζεται η ελληνική οικογένεια και περισσότερο σύγχρονη, με αρνητικά συνοδευτικά χαρακτηριστικά, παρουσιάζεται η «ευρωπαϊκή οικογένεια». Διαπιστώνεται ωστόσο ότι η αντίληψη της ευρωπαϊκής ταυτότητας συνυπάρχει μάλλον παρά αντιπαραβάλλεται με την εθνική ταυτότητα, κατέχει ωστόσο δευτερεύουσα σημασία θέση όσον αφορά τη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας των ερωτώμενων.

Λέξεις-κλειδιά: Ταυτότητα, Εθνική ταυτότητα, Ευρωπαϊκή ταυτότητα, Στάσεις προς την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους.

Η διερεύνηση των στάσεων απέναντι στην Ευρώπη και στους Ευρωπαίους σε σχέση με την εθνική ταυτότητα Ελλήνων μαθητών, φοιτητών και εκπαιδευτικών αποτελεί το σκοπό της παρούσας έρευνας. Συγκεκριμένα διερευνάται

πώς αντιλαμβάνονται οι τρεις αυτές σημαντικές ομάδες την ελληνική τους ταυτότητα και σε συνάρτηση με την αντίληψη που έχουν για την ευρωπαϊκή ταυτότητα (πόσο μοιάζουν ή αποκλίνουν). Ειδικότερα διερευνώνται και επιμέρους

^α Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

^β Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ευχαριστίες: Ευχαριστούμε θερμά τους Α. Παπαδήμου, Σ. Τζέπογλου, Γ. Βούτσινο για την πολύτιμη βοήθειά τους σε διάφορες φάσεις της έρευνας.

Σημείωση: Η έρευνα διενεργήθηκε υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΚ) του Βαθ Κοινωνικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ), σε συνεργασία με το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (ΚΕΕ), Ενέργεια 3.2β-Εκπαιδευτική Έρευνα, και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (ΠΙ). Τομέας Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού.

Διεύθυνση: Δημήτρης Γεώργας, Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστημίου, Ιλίσια, 157 84 Αθήνα, Τηλ.: 210-7277524, Fax: 210-7277534, E-mail: DGeorgas@psych.uoa.gr

θέματα, όπως οι στάσεις τους προς την οικογένεια, το εκπαιδευτικό σύστημα και θέματα καθημερινής ζωής που σχετίζονται με την Ελλάδα και την Ευρώπη, τους Έλληνες και τους Ευρωπαίους.

Καθώς η Ευρώπη οδεύει συνεχώς προς μία οικονομική, πολιτική και πολιτισμική ολοκλήρωση (Μαρκής, 2000), στη χώρα μας, ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ως «σταυροδρόμι» ανάμεσα σε δυτικές και ανατολικές χώρες της Ευρώπης, όλο και περισσότερο ερχόμαστε σε επαφή και διαμορφώνουμε στάσεις σχετικά με χαρακτηριστικά και καταστάσεις που αφορούν την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους. Αν ληφθεί, μάλιστα, υπόψη η οικονομική σύγκλιση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, εγείρεται το ερώτημα κατά πόσο διαμορφώνεται μια ευρωπαϊκή διάσταση της εθνικής ταυτότητας σε σύγκριση με την ελληνική διάσταση.

Η θεωρία επιπολιτισμού του Berry (1997, 2001) θα μπορούσε να είναι χρήσιμη στην ερμηνεία των στάσεων απέναντι στην Ευρώπη, εν όψει της σημερινής φάσης προσαρμογής της Ελλάδας και των Ελλήνων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η θεωρία του Berry αναφέρεται κυρίως στην προσπάθεια προσαρμογής του μετανάστη και του πρόσφυγα στα πολιτισμικά στοιχεία της χώρας υποδοχής. Η διαδικασία του επιπολιτισμού, ωστόσο, δεν αναφέρεται μόνο στη σχέση του μετανάστη και πρόσφυγα με τη χώρα υποδοχής, αλλά και στην αλλαγή των σχέσεων και συμπεριφορών των γηγενών. Γενικότερα, όταν διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες βρίσκονται σε αναγκαστική επαφή, η προσπάθεια για προσαρμογή σε νέα πολιτισμικά χαρακτηριστικά επιφέρει μεταβολές στα μέλη και των δύο ομάδων, όπως στις αξίες, στις στάσεις, στις δεξιότητες, σε κάποιες από τις ταυτίσεις με κοινωνικο-πολιτισμικά πρότυπα και συμπεριφορές, καθώς και στην εθνική τους ταυτότητα. Οι τακτικές προσαρμογής που περιγράφει η θεωρία του Berry βασίζονται σε δύο διαστάσεις: από τη μια μεριά, στη «διατήρηση» της εθνικής ταυτότητας και, από την άλλη, στην «εμπλοκή» με πολιτισμικά στοιχεία άλλων πολιτισμών.

Τέσσερις τακτικές προσαρμογής είναι οι πλέον συνηθισμένες: α) η τακτική της «εναρμόνισης», που σημαίνει την ταυτόχρονη διατήρηση στοιχείων της εθνικής ταυτότητας και στοιχείων άλλου πολιτισμού, β) η τακτική της «αφομοίωσης», που σημαίνει την ενσωμάτωση στα νέα πολιτιστικά χαρακτηριστικά, ώστε το άτομο να χάνει πολλά από τα στοιχεία ταύτισης με την εθνική του ομάδα, γ) η τακτική του «διαχωρισμού», που σημαίνει τη διατήρηση των στοιχείων της χώρας προέλευσης και την απόρριψη οτιδήποτε νέου και «ξένου», δ) η τακτική της «περιθωριοποίησης», που ισοδυναμεί με απόσυρση και απόρριψη των στοιχείων και των δύο πολιτισμών. Η τακτική της εναρμόνισης επιλέγεται συχνότερα από τις άλλες τακτικές, όπως έχουν διαπιστώσει έρευνες σε πολλές χώρες (Berry, 1997. Berry & Kalin, 1995. Berry et al., 1989). Παρόμοια αποτελέσματα έχουν βρεθεί σε έρευνες με Πόντιους, Βορειοηπειρώτες και Αγγλόφωνους ομογενείς από τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία που έρχονται ως μετανάστες στη χώρα μας (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1994). Σε μεγαλύτερο ποσοστό οι μετανάστες από τις χώρες αυτές επέλεξαν την τακτική της εναρμόνισης και, επιπλέον, τη «μεικτή» εθνική ταυτότητα, του Έλληνα από τη μια μεριά και την ταυτότητα του πολίτη στη χώρα υποδοχής από την άλλη.

Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση, των Weinreich (1985) και Weinreich, Kelly και Maja (1988), έχει αναπτυχθεί ένα λεπτομερές μεταθεωρητικό μοντέλο για τη μελέτη της διαδικασίας διαμόρφωσης της ταυτότητας. Το μοντέλο αυτό έχει ορίσει την εθνική ταυτότητα ως «ένα μέρος της ολότητας του εαυτού του ατόμου, το οποίο σχετίζεται με την εθνικότητα και απαρτίζεται από διαστάσεις που εκφράζουν τη συνέχεια ανάμεσα στην καταγωγή του ατόμου από το παρελθόν και στις φιλοδοξίες του για το μέλλον» (1988, σ. 158). Οι Markus και Kitayama (1991) μελέτησαν διαφορετικές εννοιολογικές προσεγγίσεις του εαυτού, ως προϊόντος του κοινωνικού περιβάλλοντος, ώστε ο εαυτός να θεωρείται ότι βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με το συγκεκριμένο περιβαλλοντικό πλαίσιο. Η έννοια της ταύτι-

σης με τον τόπο-χώρο (place-identity) αφορά τους δεσμούς που συνδέουν το άτομο με το κοινωνικό πλαίσιο και το ευρύτερο περιβάλλον (Proshansky, Fabian, & Kaminoff, 1983). Σε πρόσφατη διαπολιτισμική έρευνα στην Ελλάδα, στη Γερμανία και στο Μεξικό (Παναγιωτοπούλου, 2000) διαπιστώθηκε ότι ορισμένα χαρακτηριστικά της έννοιας του εαυτού επηρεάζονται από παραμέτρους όπως είναι το άμεσο περιβάλλον της οικογένειας, το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον και οι θεσμοί της κοινωνίας, και τις αντανακλούν. Επομένως θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την εθνική ταυτότητα μια σημαντική πλευρά της αυτοαντίληψης του ατόμου, η οποία, σύμφωνα και με τη Θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel, 1978. Tajfel & Turner, 1979), πηγάζει από την υπαγωγή του στην εθνική ομάδα, σε συνδυασμό με την αξιολογική και συναισθηματική σημασία που έχει για το άτομο αυτή η υπαγωγή (Χαντζή, υπό δημοσίευση).

Όσον αφορά την ευρωπαϊκή ταυτότητα, τα ερευνητικά στοιχεία που υπάρχουν έως σήμερα δείχνουν ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι μια ταυτότητα υπό διαμόρφωση. Ως τέτοια φαίνεται πως είναι ενδεχόμενο να επηρεάζεται από τις αντιλήψεις που προβάλλονται μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες (Chysssochoou, 1996. Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997. Χαντζή, υπό δημοσίευση) φαίνεται να υπάρχουν κάποια αμφιθυμία ως προς τη στάση απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και κάποιο αίσθημα απειλής, το οποίο πιθανόν απορρέει από το γεγονός ότι ορισμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης προσλαμβάνονται ως οικονομικά εύρωστες και πολιτικά ισχυρές, σε αντίθεση με την οικονομικά ασθενέστερη και πολιτικά λιγότερο ισχυρή Ελλάδα. Είναι, λοιπόν, πιθανόν οι Έλληνες να θεωρούν ότι η εθνική τους ταυτότητα απειλείται, με την έννοια της «αφομοίωσης» των τυπικά ελληνικών χαρακτηριστικών στο πλαίσιο μιας ομοιογενούς ευρωπαϊκής ταυτότητας. Όπως έχει διαπιστωθεί σε πρόσφατες έρευνες, οι ομάδες νιώθουν να απειλούνται από την προσλαμβανόμενη ομοιότητα με άλλες ομάδες. Κάτι τέτοιο θέτει σε κίνδυνο τη διακρι-

τότητα της ομάδας, που είναι απαραίτητη για τη διατήρηση ή την εξύψωση της κοινωνικής της ταυτότητας, και τότε η ομάδα μπορεί να καταφύγει σε απόδοση στερεοτυπικών χαρακτηριστικών προς την ίδια (ενδο-ομάδα), δηλαδή σε αυτο-στερεοτυποποίηση (Spears, Doosje, & Ellemers, 1997). Μπορεί επίσης να καταφύγει και στην απόδοση στερεοτυπικών χαρακτηριστικών προς τις άλλες ομάδες (εξω-ομάδες) (Jetten, Spears, & Manstead, 2001), ιδιαίτερα όταν η ταύτιση των μελών με την ενδο-ομάδα είναι υψηλή. Μάλιστα, όπως παρατηρούν οι Ellemers, Spears και Doosje (2002), αυτή η ανάγκη για τη διακριτότητα της ενδο-ομάδας μπορεί να οδηγήσει τα πολύ αφοσιωμένα στην ομάδα μέλη να προβάλλουν ακόμη και αρνητικά τους χαρακτηριστικά, στην προσπάθειά τους να διασφαλίσουν την ιδιαιτερότητα της ταυτότητας της ομάδας στην οποία ανήκουν. Αυτό φάνηκε και στην έρευνα των Leyens et al. (2001), όπου διαπιστώθηκε ότι οι άνθρωποι έχουν την τάση εκείνα τα συναισθήματα που εκδηλώνονται αποκλειστικά από το ανθρώπινο είδος, είτε αυτά είναι θετικά είτε αρνητικά, να τα αποδίδουν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στην ενδο-ομάδα παρά στις εξω-ομάδες.

Επίσης, σύμφωνα με το μοντέλο βέλτιστης διακριτότητας (optimal distinctiveness) (Brewer, 1991), η ταύτιση με την ενδο-ομάδα είναι προϊόν δύο αντιτιθέμενων κινήτρων: της ανάγκης να συμπεριλαμβάνεται κάποιος σε μια ομάδα και της ανάγκης να είναι διαφορετικός από τους άλλους. Η πρώτη ανάγκη ικανοποιείται από την αφομοίωση-ενσωμάτωση στην ενδο-ομάδα και η δεύτερη από τις διαφοροποιήσεις που γίνονται σε σχέση με τις εξω-ομάδες, ενώ οι δύο ανάγκες ικανοποιούνται ταυτόχρονα όταν υπάρχουν σαφή όρια μεταξύ ενδο-ομάδας και εξω-ομάδων, η δε ταύτιση με την ενδο-ομάδα (και η συνακόλουθη ενδο-ομαδική εύνοια) είναι μέγιστη όσο μικρότερη είναι η ενδο-ομάδα (βλέπε Brewer & Brown, 1998). Στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης, όπου τα όρια μεταξύ των εθνικών ομάδων τείνουν να καταργηθούν σε πολλά θέματα, τίθεται το θέμα κατά πόσο μπορεί να συνυπάρξουν η

ταύτιση με την εθνική ομάδα και η ταύτιση με την Ε.Ε., με άλλα λόγια αν μπορεί να διατηρηθεί η εθνική ταυτότητα και να συνυπάρξει με την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Όπως επισημαίνει η Brewer (1999), όταν κάποια υπερκείμενη κατηγορία (π.χ., η Ευρωπαϊκή Ένωση) εμπεριέχει την ενδο-ομάδα (π.χ., Έλληνες) και εξω-ομάδες (άλλους λαούς των κρατών-μελών της Ε.Ε.), για να υπάρξει «ομόκεντρη» αφοσίωση-ταύτιση, δηλαδή ταύτιση και με την ενδο-ομάδα και με την υπερκείμενη κατηγορία (π.χ., εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα), πρέπει οι ανάγκες και τα συμφέροντα της ενδο-ομάδας (π.χ., Ελλάδας) και των εξω-ομάδων (π.χ., των άλλων κρατών-μελών) να μην εκλαμβάνονται ως ασύμβατα ή και ανταγωνιστικά.

Οι τρεις βασικές ομάδες που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία (μαθητές, φοιτητές, εκπαιδευτικοί) αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό εύρος ηλικιών του πληθυσμού, που χαρακτηρίζεται από εγγύτητα προς τις κοινωνικο-πολιτισμικές εξελίξεις και συχνά εκφράζει την ίδια την αλλαγή των στάσεων προς φαινόμενα και καταστάσεις. Οι εκπαιδευτικοί, ως σημαντικοί συντελεστές της εκπαιδευτικής διαδικασίας, και οι μαθητές, ως άμεσοι δέκτες, αναμένεται να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση σε εκείνα τα στοιχεία της εθνικής και της ευρωπαϊκής ταυτότητας που προβάλλονται μέσω του περιεχομένου της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δηλαδή στις παραδοσιακές όψεις της εθνικής ταυτότητας και σε εκείνες που συνδέονται περισσότερο με το παρελθόν του ελληνικού έθνους (Τσουκαλάς, 1985. Φραγκουδάκη, 1985). Οι φοιτητές αναμένεται να έχουν περισσότερο ανεξάρτητη-αυτόνομη θεώρηση του όλου θέματος, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις διαστάσεις της αυτόνομης πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και τα θετικά στοιχεία που προσφέρει η στενότερη συνεργασία της με τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ώστε να τονίζουν εξίσου τα στοιχεία που άπτονται της οικονομίας και της απασχόλησης, δηλαδή τα στοιχεία που τους απασχολούν περισσότερο λόγω της ιδιότητάς τους και της αγωνίας τους για το επαγγελματικό μέλλον. Μά-

λιστα, το μεγάλο εύρος της ηλικίας των τριών αυτών ομάδων, κυμαινόμενο από 16 έως 40 έτη, αναμένεται να αντανακλά διαφορετικές προσεγγίσεις της εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας, εκφράζοντας έμμεσα μία διάσταση του γνωστού «χάσματος γενεών».

Το βασικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας έρευνας αφορά το κατά πόσο στο περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας των τριών ερωτώμενων ομάδων αλλά και στην πρόσληψή τους για την ευρωπαϊκή ταυτότητα συνυπάρχουν θετικές και αρνητικές όψεις. Συγκεκριμένα διερευνάται αν σε μια προσπάθεια διατήρησης της διακριτότητας της εθνικής ταυτότητας οι ερωτώμενοι θα προβούν σε αυτο-στερεοτυποποίηση ή σε ετερο-στερεοτυποποίηση. Στην πρώτη περίπτωση θα προβάλουν τις διαστάσεις της εθνικής ταυτότητας που επικεντρώνονται κυρίως στο ένδοξο παρελθόν του ελληνικού έθνους και στις αξίες και στις αρετές του ελληνισμού, αλλά και στις εξωτερικές απειλές, στο οικονομικά υποβαθμισμένο παρόν της χώρας και στα αίτια της «ελληνικής κακοδαιμονίας» (βλέπε Χαντζή, υπό δημοσίευση). Από το άλλο μέρος, στην περίπτωση της ετερο-στερεοτυποποίησης, οι διαστάσεις με τις οποίες προσλαμβάνεται η ευρωπαϊκή ταυτότητα θα σχετίζονται με τεχνοκρατικά και εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά των άλλων, περισσότερο οικονομικά και πολιτικά εύρωστων ευρωπαϊκών κοινωνιών. Επίσης, ετέθη το ερευνητικό ερώτημα κατά πόσο τα παραπάνω αντανακλώνται και στις στάσεις των ερωτώμενων για την Ελλάδα και την Ευρώπη, το ελληνικό και ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και στις αξίες της ελληνικής και ευρωπαϊκής οικογένειας. Επιπλέον, με δεδομένη την υψηλή ταύτιση με την εθνική ομάδα (βλέπε Hantzi, 1997), ετέθη το ερώτημα κατά πόσο αισθάνονται οι ερωτώμενοι Έλληνες και Ευρωπαίοι, καθώς και πώς και πότε αισθάνονται Έλληνες και Ευρωπαίοι. Τέλος, ετέθη το ερώτημα κατά πόσο διαφέρουν όσον αφορά τα παραπάνω οι τρεις ομάδες, των μαθητών, των φοιτητών και των εκπαιδευτικών.

Μέθοδος

Δείγμα

Στο δείγμα των μαθητών περιελήφθησαν 808 έφηβοι, ηλικίας 16 ετών, από τους οποίους 425 (52.6%) ήταν αγόρια και 348 (43.1%) ήταν κορίτσια, ενώ 35 έφηβοι (4.3%) δε δήλωσαν το φύλο τους. Επίσης, συλλέχθηκαν στοιχεία από 419 φοιτητές και φοιτήτριες, και συγκεκριμένα από 329 φοιτητές (78.5%) και από 84 φοιτήτριες (20.0%), ενώ 6 άτομα (1.4%) δε δήλωσαν το φύλο τους. Ακόμη, συλλέχθηκαν στοιχεία από 108 εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 60 άνδρες (55.6%) και 45 γυναίκες (41.7%), ενώ 3 εκπαιδευτικοί (2.8%) δε δήλωσαν φύλο.

Το δείγμα των μαθητών, φοιτητών και εκπαιδευτικών, προκειμένου να είναι όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικό, προήλθε από διάφορες γεωγραφικές περιοχές της χώρας. Τα στοιχεία συλλέχθηκαν από τις ακόλουθες περιοχές: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Αλεξανδρούπολη, Ιωάννινα και Ηράκλειο.

Το ερωτηματολόγιο

Κατά τη διάρκεια της προκαταρκτικής έρευνας έγιναν συνολικά 60 ημιδομημένες ατομικές συνεντεύξεις με εκπαιδευτικούς, μαθητές και φοιτητές. Στόχος των συνεντεύξεων ήταν ο εντοπισμός, μέσω ανάλυσης περιεχομένου, των βασικών «θεμάτων» μέσω των οποίων ορίζεται και βιώνεται η εθνική ταυτότητα, προσλαμβάνονται η ευρωπαϊκή ταυτότητα και η σχέση μεταξύ των δύο ταυτοτήτων και εντοπίζονται οι ευρωπαϊκές και εθνικές αξίες που αφορούν την οικογένεια και το εκπαιδευτικό σύστημα.

Η ανάλυση περιεχομένου του υλικού των συνεντεύξεων οδήγησε στην κατασκευή 35 ενοτήτων ερωτήσεων, οι οποίες περιελάμβαναν διάφορες έννοιες (επίθετα με αυτο- και ετερο- χαρακτηρισμούς, συνήθειες, αξίες, καταστάσεις καθημερινής ζωής, οικογενειακές αξίες και χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης). Όλες οι ερωτή-

σεις βαθμολογήθηκαν σε πεντάβαθμη κλίμακα, όπου το 1 σήμαινε καθόλου. Τα ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν στις τάξεις των σχολείων, σε χώρους των πανεπιστημίων και στα γραφεία των συλλόγων των εκπαιδευτικών.

Από τις 35 ενότητες ερωτήσεων αυτές στις οποίες επικεντρωθήκαμε στο παρόν άρθρο είναι οι ακόλουθες: 1) σε επίθετα-χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν από τους συμμετέχοντες σε Έλληνες και σε Ευρωπαίους, 2) σε χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν από τους συμμετέχοντες στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, 3) στις καταστάσεις κάτω από τις οποίες νιώθουν ως Έλληνες και ως Ευρωπαίοι, 4) στα χαρακτηριστικά που αποδίδουν στα εκπαιδευτικά συστήματα Ελλάδας και Ευρώπης, 5) στα χαρακτηριστικά που αποδίδουν στην ελληνική και στην ευρωπαϊκή οικογένεια, και 6) στο κατά πόσο αισθάνονται Έλληνες και Ευρωπαίοι.

Ευρήματα

Η επεξεργασία των στοιχείων έγινε με μονομεταβλητές, αλλά κυρίως με πολυμεταβλητές στατιστικές αναλύσεις. Για την ανάλυση της καθεμιάς από τις ενότητες ερωτήσεων του ερωτηματολογίου που παρουσιάζονται εδώ (πλην της τελευταίας) χρησιμοποιήθηκε η πολυδιάστατη γεωμετρική βαθμονόμηση ομοιοτήτων (*multidimensional scaling*), η οποία καταλήγει στο κυκλικό υπόδειγμα των διατομικών σχέσεων (*circumplex model of interpersonal behavior*) για τον εντοπισμό και την περιγραφή των διαστάσεων που σχετίζονται με κάθε ενότητα. Οι στατιστικές αναλύσεις έγιναν στο σύνολο του δείγματος, χωρίς να διαχωρίζονται οι τρεις ομάδες (μαθητές, φοιτητές, εκπαιδευτικοί), καθώς μέσω προκαταρκτικών αναλύσεων διακύμανσης προέκυψαν ελάχιστες στατιστικά σημαντικές διαφορές για τις επιμέρους ερωτήσεις μεταξύ των τριών αυτών ομάδων.

Η πρώτη ενότητα αφορούσε 44 επίθετα-χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν από τους συμμετέχοντες σε Έλληνες και σε Ευρωπαίους. Στο

Σχήμα 1 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι απόδοσης του κάθε επιθέτου σε Έλληνες και σε Ευρωπαίους, όπου φαίνεται ότι οι απαντήσεις των συμμετεχόντων διέφεραν σημαντικά ως προς την απόδοση επιθέτων-χαρακτηριστικών στους «Έλληνες» και στους «Ευρωπαίους».

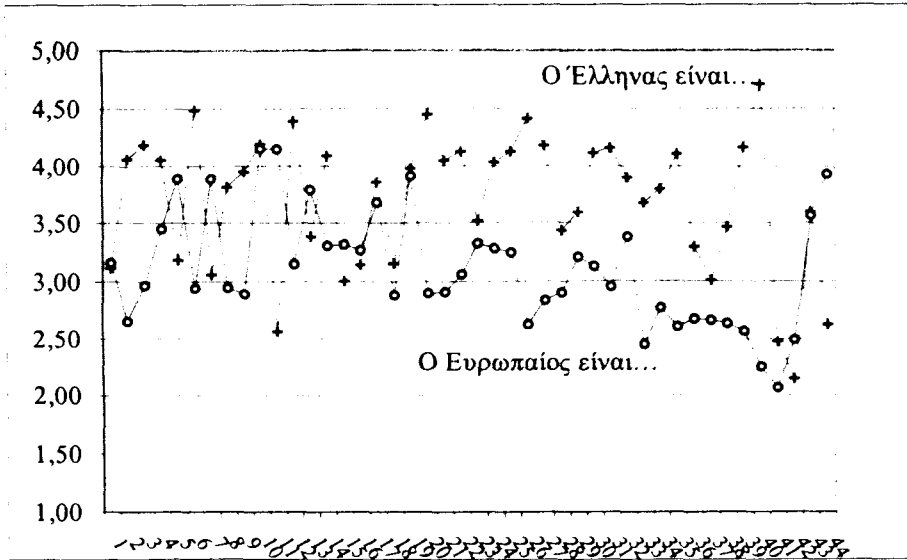
Το επόμενο στάδιο της ανάλυσης των 44 επιθέτων-χαρακτηριστικών ήταν η περαιτέρω διερεύνησή τους μέσω πολυμεταβλητής ανάλυσης. Υπολογίστηκαν αρχικά οι βαθμολογικές διαφορές (βαθμολογία για απόδοση χαρακτηριστικών στον Έλληνα μείον τη βαθμολογία για απόδοση χαρακτηριστικών στον Ευρωπαίο) για κάθε επίθετο. Χρησιμοποιήθηκε η πολυδιάστατη γεωμετρική βαθμονόμηση ομοιοτήτων (*multidimensional scaling*) για αριθμητικές μετρήσεις, η οποία, ανάλογα με την απόδοσή τους στους Έλληνες και στους Ευρωπαίους από το σύνολο των συμμετεχόντων, κατέληξε στον υπολογισμό των συντεταγμένων για τις 44 διαφορές, σε δύο διαστάσεις («συναισθήματα» και «αρετές»). Για την ανάλυση αυτή (Everitt, 1996. Stalans, 1995): Young's Stress = 0.17, $R^2 = 0.86$. Μέσω τριγωνομετρικής μετατροπής των διαστάσεων που προέκυψαν για τις 44 διαφορές, τα επίθετα-χαρακτηριστικά τοποθετήθηκαν στην περιφέρεια ενός κύκλου χωρισμένου σε τεταρτημόρια. Η μέθοδος βασίζεται στο κυκλικό υπόδειγμα των διατομικών σχέσεων (*circumplex model of interpersonal behavior*) (De Raad, 1999. Trapnell & Wiggins, 1990). Τα επίθετα-χαρακτηριστικά τοποθετήθηκαν πάνω σε ένα κυκλικό συνεχές, μέσω της διμεταβλητής τριγωνομετρικής τους μετατροπής πρώτα σε ακτίνια και μετά στις σχετικές μοίρες, για να εντοπισθεί η ακριβής θέση του κάθε επιθέτου σε σχέση με τα υπόλοιπα, σε ένα θεωρητικό σύστημα αλληλεξάρτησης των 44 επιθέτων (βλέπε Σχήμα 2).

Με βάση τις ομαδοποιήσεις των διαφορών απόδοσης των επιθέτων σε Έλληνες και σε Ευρωπαίους που προέκυψαν από το σύνολο των έως εδώ αναλύσεων, οι αρχικές απαντήσεις των συμμετεχόντων (αρχικές βαθμολογίες απόδοσης των επιθέτων-χαρακτηριστικών σε Έλληνα και σε Ευρωπαίο) ομαδοποιήθηκαν και κατέλη-

ξαν σε τρεις μεγάλες ομάδες χαρακτηριστικών. Στο Σχήμα 3 συγκρίνονται οι αποδόσεις για Έλληνες και για Ευρωπαίους για καθμία ομάδα χαρακτηριστικών. Για τη σύγκριση αυτή, μέσω υποδείγματος ανάλυσης διακύμανσης με δύο εντός των ατόμων παράγοντες: $F(2, 2424) = 2193.14, p < .001, \eta^2 = .64$. Όπως φαίνεται, οι ερωτώμενοι αποδίδουν επίθετα τα οποία θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «αρετές και θετικά χαρακτηριστικά» σε μεγαλύτερο βαθμό στους Έλληνες απ' ό,τι στους Ευρωπαίους - για την εκ των υστέρων σύγκριση επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni: $F(1, 1212) = 3937.24, p < .001, \eta^2 = .77$. Ωστόσο φαίνεται, επίσης, να αποδίδονται στους Έλληνες σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στους Ευρωπαίους «αρνητικά χαρακτηριστικά» - για την εκ των υστέρων σύγκριση επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni: $F(1, 1212) = 1523.97, p < .001, \eta^2 = .56$. Τέλος, χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν το στερεότυπο για «αρετές δυτικού τύπου» φαίνεται να αποδίδονται στους Ευρωπαίους σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στους Έλληνες - για την εκ των υστέρων σύγκριση επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni: $F(1, 1212) = 1188.24, p < .001, \eta^2 = .50$. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι οι αρνητικά χαρακτηριστικά αποδίδονται στους Έλληνες σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι τα αρνητικά χαρακτηριστικά, οι δε αρετές δυτικού τύπου σε ακόμη μικρότερο βαθμό - για την εκ των προτέρων σύγκριση πολυωνυμικού τύπου: $F(1, 1252) = 3266.7, p < .001, \eta^2 = .72$, για το πολυώνυμο πρώτου βαθμού. Δε συμβαίνει το ίδιο για τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους Ευρωπαίους, καθώς οι «αρετές» τους αποδίδονται σε στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από τα αρνητικά χαρακτηριστικά και τις αρετές-συναισθήματα - για την εκ των προτέρων σύγκριση πολυωνυμικού τύπου: $F(1, 1234) = 905.17, p < .001, \eta^2 = .42$, για το πολυώνυμο δεύτερου βαθμού.

Με την ίδια διαδικασία στατιστικής ανάλυσης που περιγράψαμε λεπτομερώς για την προηγούμενη ενότητα ερωτήσεων, η στατιστική ανάλυση των εκτιμήσεων των συμμετεχόντων

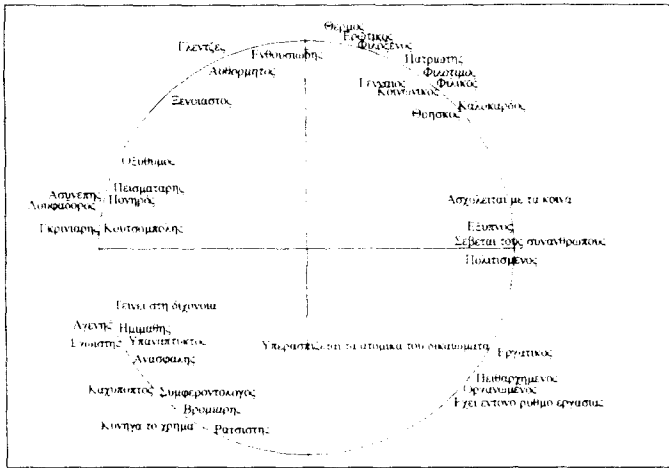
Σχήμα 1
Μέσοι όροι για τα 44 επίθετα-χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν στους Έλληνες και στους Ευρωπαίους.

Κλειδί

1. Ασχολείται με τα κοινά, $t = -1.07$ (1297), στατιστικά ασήμαντο 2. Γενναίος, $t = 42.09$ (1303), $p < .001$ 3. Ενθουσιώδης, $t = 31.81$ (1305), $p < .001$ 4. Έξιπνος, $t = 17.11$ (1305), $p < .001$ 5. Εργατικός, $t = -16.69$ (1303), $p < .001$ 6. Ερωτικός, $t = 40.95$ (1306), $p < .001$ 7. Έχει έντονο ρυθμό εργασίας, $t = -20.21$ (1308), $p < .001$ 8. Θρήσκος, $t = 25.24$ (1303), $p < .001$ 9. Καλόκαρδος, $t = 30.65$ (1305), $p < .001$ 10. Κινηγά το χρήμα, $t = 1.08$ (1307), $p < .282$ 11. Οργανωμένος, $t = -40.11$ (1304), $p < .001$ 12. Πατριώτης, $t = 36.37$ (1307), $p < .001$ 13. Πολιτισμένος, $t = -11.32$ (1305), $p < .001$ 14. Πονηρός, $t = 20.75$ (1303), $p < .001$ 15. Ρατσιστής, $t = -7.61$ (1303), $p < .001$ 16. Σέβεται τους συνανθρώπους, $t = -3.45$ (1303), $p < .001$ 17. Συμφεροντολόγος, $t = 5.25$ (1306), $p < .001$ 18. Τείνει στη διχόνοια, $t = 6.74$ (1294), $p < .001$ 19. Υπερασπίζεται ατομικά του δικαιώματα, $t = 2.01$ (1301), $p < .045$ 20. Φιλόξενος, $t = 43.00$ (1305), $p < .001$ 21. Φιλότιμος, $t = 31.60$ (1303), $p < .001$ 22. Φιλικός, $t = 28.95$ (1304), $p < .001$	23. Εξυμνηστικός, $t = 4.67$ (1305), $p < .001$ 24. Κοινωνικός, $t = 19.63$ (1303), $p < .001$ 25. Φιλειρηνικός, $t = 23.62$ (1300), $p < .001$ 26. Θερμός, $t = 48.05$ (1296), $p < .001$ 27. Οξύθυμος, $t = 36.51$ (1298), $p < .001$ 28. Ανασφαλής, $t = 13.68$ (1295), $p < .001$ 29. Καχύποπτος, $t = 10.10$ (1297), $p < .001$ 30. Πεισματάρης, $t = 27.84$ (1297), $p < .001$ 31. Κουτσομπόλης, $t = 30.38$ (1302), $p < .001$ 32. Εγωιστής, $t = 13.97$ (1298), $p < .001$ 33. Ασυνητής, $t = 27.88$ (1298), $p < .001$ 34. Γκρινιάρης, $t = 27.32$ (1294), $p < .001$ 35. Λουφαδόρος, $t = 36.89$ (1297), $p < .001$ 36. Ημίμαθής, $t = 15.77$ (1298), $p < .001$ 37. Αγενής, $t = 8.67$ (1297), $p < .001$ 38. Ξένοιαστος, $t = 19.13$ (1300), $p < .001$ 39. Αυθόρμητος, $t = 39.16$ (1301), $p < .001$ 40. Γλεντζές, $t = 63.26$ (1294), $p < .001$ 41. Υπανόπτυκτος, $t = 10.65$ (1290), $p < .001$ 42. Βρομιάρης, $t = -8.15$ (1293), $p < .001$ 43. Δραστήριος, $t = 0.93$ (1297), στατιστικά ασήμαντο 44. Πειθαρχημένος, $t = -30.38$ (1294), $p < .001$

Σχήμα 2
Κυκλικό υπόδειγμα συσχετισμού των διαφορών απόδοσης σε Έλληνες και Ευρωπαίους των 44 επιθέτων-χαρακτηριστικών.

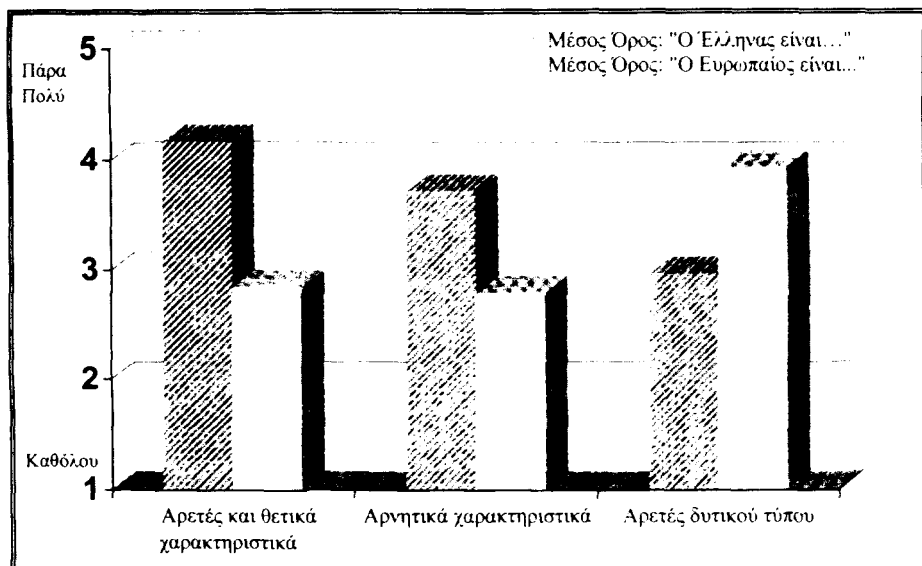
Σημείωση: Λόγω ελλειπών δεδομένων, τρία επίθετα δε μετέχουν στο ανωτέρω σύστημα διαστάσεων.

για τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε Ελλάδα και Ευρώπη ανέδειξε δύο διαστάσεις χαρακτηριστικών. Η μία διάσταση θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι περιέχει από τη μια «θετικά» χαρακτηριστικά ή τα «καλώς κείμενα» και από την άλλη «αρνητικά» χαρακτηριστικά ή τα «κακώς κείμενα». Η δεύτερη διάσταση θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί ως «παραδοσιακά» χαρακτηριστικά έναντι των «εκσυγχρονιστικών». Με βάση τις αρχικές απαντήσεις των συμμετεχόντων τα χαρακτηριστικά ομαδοποιήθηκαν και κατέληξαν σε τέσσερις μεγάλες ομάδες χαρακτηριστικών: «θετικά παραδοσιακά», «αρνητικά παραδοσιακά», «θετικά εκσυγχρονιστικά» και «αρνητικά εκσυγχρονιστικά», όπως περιγράφονται στο Σχήμα 4. Για τη σύγκριση των μέσων όρων μέσω υποδείγματος ανάλυσης διακύμανσης με δύο εντός των ατόμων παράγοντες: $F(3, 3639) = 1275.9, p < .001, \eta^2 = .51$. Σχετικά με τα «θετικά παραδοσιακά» χαρακτηριστικά, για την εκ των υστέρων σύγκριση επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni: $F(1, 1213) = 3110.84, p < .001, \eta^2 = .72$. Επομένως στους Έλληνες αποδίδονται ιδιαίτερα έντονα θετικά παραδοσιακά χαρακτη-

ριστικά, ενώ δε συμβαίνει το ίδιο ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών αυτών στους Ευρωπαίους. Σχετικά με τα «αρνητικά παραδοσιακά» χαρακτηριστικά, για την εκ των υστέρων σύγκριση επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni: $F(1, 1213) = 889.44, p < .001, \eta^2 = .42$. Επομένως στους Έλληνες αποδίδονται εντονότερα τα αρνητικά παραδοσιακά χαρακτηριστικά, ενώ δεν αποδίδονται τόσο έντονα στους Ευρωπαίους. Σχετικά με τα «θετικά εκσυγχρονιστικά» και τα «αρνητικά εκσυγχρονιστικά» χαρακτηριστικά, οι διαφορές απόδοσης στους Έλληνες και στους Ευρωπαίους είναι μεν στατιστικά σημαντικές, αλλά η αποδιδόμενη στη συσχέτιση διασπορά είναι σχετικά χαμηλή ή πολύ χαμηλή ($\eta^2 = .17$ και $.03$ αντίστοιχα). Τέλος, στους Έλληνες αποδίδονται σαφώς περισσότερα θετικά και αρνητικά παραδοσιακά χαρακτηριστικά απ' ό,τι θετικά και αρνητικά εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά - για την εκ των προτέρων σύγκριση πολυωνυμικού τύπου: $F(1, 1236) = 3642.41, p < .001, \eta^2 = .74$, για το πολυώνυμο πρώτου βαθμού. Το αντίθετο συμβαίνει για την απόδοση των χαρακτηριστικών στους Ευρωπαίους - για

Σχήμα 3
Μέσοι όροι για τις διαστάσεις επιθέτων-χαρακτηριστικών
για Έλληνες και Ευρωπαίους.

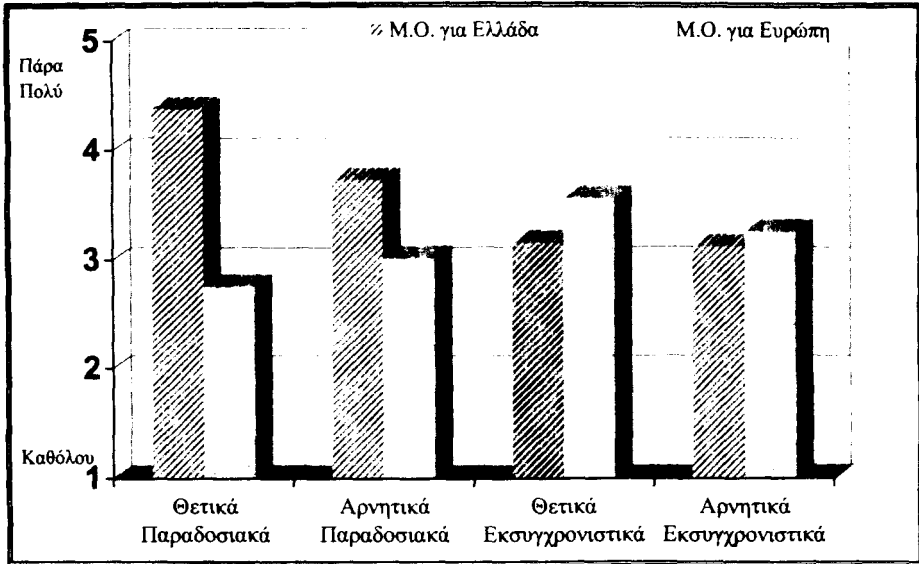
Σημείωση: «**Αρετές και θετικά χαρακτηριστικά**»: Ξένοιαστος, Αυθόρμητος, Γλεντζές, Ενθουσιώδης, Θερμός, Ερωτικός, Φιλόξενος, Πατριώτης, Γενναίος, Φιλότιμος, Φιλικός, Κοινωνικός, Θρησκός, Καλόκαρδος
 «**Αρνητικά χαρακτηριστικά**»: Οξύθυμος, Πεισματάρης, Πονηρός, Ασυνεπής, Κουτσομπόλης, Τείνει στη διχόνοια, Ημιαθής, Ανασφαλής, Εγωιστής, Βρομιάρης, Συμφεροντολόγος, Ρατσιστής, Κυνηγά το χρήμα, Καχύποπτος, Αγενής, Γκρινιάρης, Υπανάπτυκτος, Λουφαδόρος
 «**Αρετές δυτικού τύπου**»: Έξυπνος, Ασχολείται με τα κοινά, Σέβεται τους συνανθρώπους, Πολιτισμένος, Υπερασπίζεται τα ατομικά του δικαιώματα, Εργατικός, Πειθαρχημένος, Έχει έντονο ρυθμό εργασίας, Οργανωμένος

την εκ των προτέρων σύγκριση πολυωνυμικού τύπου: $F(1, 1229) = 324.70, p < .001, \eta^2 = .21$, για το πολυώνυμο δευτέρου βαθμού.

Από τη στατιστική ανάλυση της ενότητας ερωτήσεων που αφορούσε σε ποιες καταστάσεις αισθάνονται οι συμμετέχοντες ως Έλληνες και σε ποιες ως Ευρωπαίοι προέκυψαν δύο διαστάσεις, όπου η μία χώριζε και πάλι τις ερωτήσεις σε «θετικές καταστάσεις», π.χ., «όταν διασκεδάζω», και «αρνητικές καταστάσεις», π.χ., «όταν αυξάνεται η εγκληματικότητα». Η δεύτερη διάσταση θα μπορούσε να αποδοθεί ως «καθημερινή πραγματικότητα» για τον ένα πόλο της

διάστασης, π.χ., «όταν επιλέγω το φαγητό που θα φάω», «όταν επισκέπτομαι μουσεία», «όταν κάποιος Έλληνας διακρίνεται», «όταν διασκεδάζω», και ως «κοινωνικά φαινόμενα» για τον άλλο πόλο, π.χ., «όταν η Ευρώπη βοηθά τους αδύναμους». Για τη σύγκριση των μέσων όρων μέσω υποδείγματος ανάλυσης διακύμανσης με δύο εντός των ατόμων παράγοντες: $F(3, 3642) = 552.3, p < .001, \eta^2 = .31$. Όπως έδειξε η περαιτέρω ανάλυση (βλέπε Σχήμα 5), τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά χαρακτηριστικά της «καθημερινής πραγματικότητας» συνδέονται σε μεγαλύτερο βαθμό με την ιδιότητα του Έλληνα παρά

Σχήμα 4
Μέσοι όροι για τις διαστάσεις χαρακτηριστικών Ελλάδας και Ευρώπης.

- Σημείωση:** «**Θετικά παραδοσιακά**»: Πατριωτισμός, Υψηλό εθνικό φρόνημα, Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός
 «**Αρνητικά παραδοσιακά**»: Πολιτικές διαμάχες, Οικονομικά προβλήματα, Υποτέλεια, Ανεργία
 «**Θετικά εκσυγχρονιστικά**»: Σεβασμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Υψηλό πολιτιστικό επίπεδο, Κοινωνική δικαιοσύνη, Υψηλό μορφωτικό επίπεδο, Προστασία περιβάλλοντος, Υψηλό τεχνολογικό επίπεδο, Πολιτική ισχύς
 «**Αρνητικά εκσυγχρονιστικά**»: Αλλοτρίωση, Ρατσισμός

με εκείνη του Ευρωπαίου - για τις εκ των υστέρων συγκρίσεις επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni: $F(1, 1214) = 1561.23, p < .001, \eta^2 = .56$, και $F(1, 1214) = 1236.03, p < .001, \eta^2 = .50$ αντίστοιχα. Σχετικά με τα «θετικά κοινωνικά φαινόμενα», αυτά αποδίδονται σε αρκετά μεγάλο βαθμό και στους Έλληνες και στους Ευρωπαίους, ενώ αναφορικά με τα «αρνητικά κοινωνικά φαινόμενα», π.χ., «όταν παρατηρούνται ρατσιστικά φαινόμενα», «όταν αυξάνεται η εγκληματικότητα», αυτά βιώνονται σε μι-

κρότερο βαθμό από τα «θετικά κοινωνικά φαινόμενα» τόσο ως προς την ιδιότητα του Έλληνα όσο και ως προς αυτήν του Ευρωπαίου. Για τις δύο αυτές διαφοροποιήσεις οι εκ των υστέρων συγκρίσεις επαναληπτικού τύπου ήταν στατιστικά σημαντικές, αλλά η αποδιδόμενη στη συσχέτιση διασπορά ήταν ελάχιστη ($\eta^2 = .04$ και $.02$ αντίστοιχα). Τέλος, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των τεσσάρων ομάδων χαρακτηριστικών για τους Έλληνες ήταν στατιστικά σημαντικές - για την εκ των προτέρων σύγκριση πολυωνυμικού

τύπου: $F(1, 1253) = 1342.18, p < .001, \eta^2 = .52$, για το πολυώνυμο πρώτου βαθμού. Για τους Ευρωπαίους παρατηρήθηκε για την εκ των προτέρων σύγκριση πολυωνυμικού τύπου $-F(1, 1223) = 398.41, p < .001, \eta^2 = .24$ στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση για το πολυώνυμο τρίτου βαθμού. Τα χαρακτηριστικά καθημερινής πραγματικότητας τους αποδίδονται σε μικρότερο βαθμό από τα θετικά και αρνητικά κοινωνικά φαινόμενα, ενώ εντός των χαρακτηριστικών της καθημερινής πραγματικότητας τα αρνητικά χαρακτηριστικά τους αποδίδονται λιγότερο και το ίδιο συμβαίνει για τα αρνητικά κοινωνικά φαινόμενα στη σύγκριση εντός της διάστασης των «κοινωνικών φαινομένων».

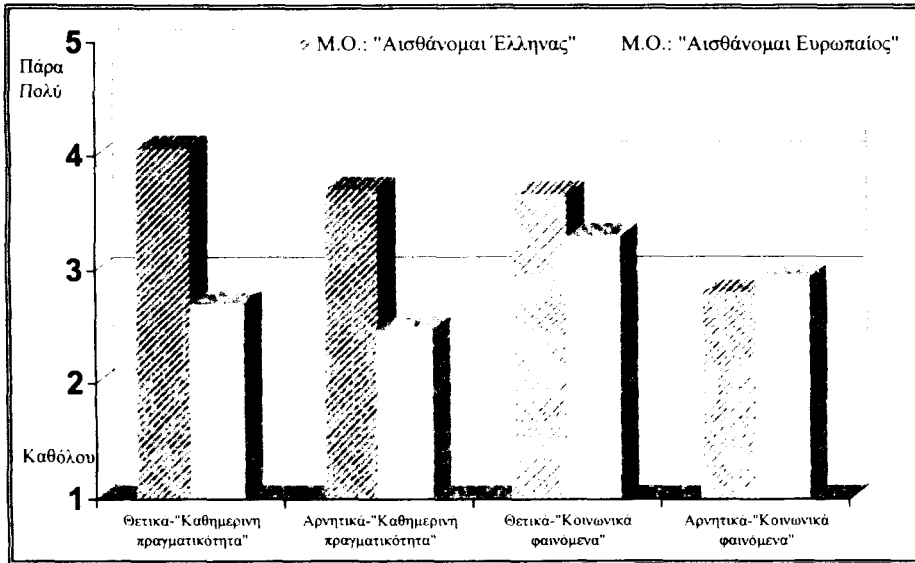
Σχετικά με τα εκπαιδευτικά συστήματα Ελλάδας και Ευρώπης οι ερωτώμενοι εκτίμησαν σε ποιο βαθμό, κατά τη γνώμη τους, στηρίζονται σε 13 διαφορετικές εκπαιδευτικές αξίες. Η ανάλυση των απαντήσεών τους ανέδειξε μία διάσταση με δύο πόλους. Στον ένα πόλο παρουσιάστηκαν «τεχνοκρατικές αξίες»: «αποτελεσματικότητα», «εξειδικευμένη γνώση», «εξοικείωση με τεχνολογία», «επαγγελματική κατάρτιση», «οργάνωση - προγραμματισμός», «δημιουργία ευρωπαϊκής συνείδησης». Στον άλλο πόλο παρουσιάστηκαν «ανθρωπιστικές αξίες»: «διαμόρφωση αξιών πολιτών», «διάδοση πολιτιστικών αξιών», «καλλιέργεια αγαπής για την πατρίδα», «καλλιέργεια θρησκευτικού αισθήματος». Για τη σύγκριση των μέσων όρων μέσω υποδείγματος ανάλυσης διακύμανσης με δύο εντός των ατόμων παράγοντες: $F(1, 1207) = 571.03, p < .001, \eta^2 = .32$. Οι ερωτώμενοι φάνηκε να θεωρούν ότι και το ελληνικό και το ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα βασίζονται περίπου εξίσου -αν και σε μέτριο βαθμό (μέσοι όροι 3.05 και 3.2 αντίστοιχα)- σε ανθρωπιστικές αξίες. Αν και η διαφορά αυτή ήταν στατιστικά σημαντική (όπως έδειξαν οι εκ των υστέρων συγκρίσεις), η διασπορά που αποδόθηκε στη συσχέτιση ήταν ελάχιστη ($\eta^2 = .03$). Το εύρημα που ξεχωρίζει στην ενότητα αυτή είναι ότι στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αποδίδονται σε μάλλον χαμηλό βαθμό τεχνοκρατικές αξίες σε σύγκριση με το ευρωπαϊκό σύστη-

μα, στο οποίο οι αξίες αυτές αποδίδονται σε σχετικά υψηλότερο βαθμό (μέσοι όροι 2.72 και 3.72 αντίστοιχα). Για την εκ των υστέρων, επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni, σύγκριση: $F(1, 1207) = 1864.68, p < .001, \eta^2 = .61$. Τέλος, η διαφορά απόδοσης ανθρωπιστικών και τεχνοκρατικών αξιών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ήταν στατιστικά σημαντική - για την εκ των προτέρων, εντός των ατόμων σύγκριση: $F(1, 1249) = 1187.33, p < .001, \eta^2 = .49$. Η διαφοροποίηση αυτή είναι λιγότερο έντονη για το ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα - για την εκ των προτέρων, εντός των ατόμων σύγκριση: $F(1, 1217) = 243.28, p < .001, \eta^2 = .17$.

Αναφορικά με την απόδοση χαρακτηριστικών στην ελληνική και στην ευρωπαϊκή οικογένεια, η στατιστική ανάλυση ανέδειξε δύο διαστάσεις, η μία εκ των οποίων είναι διπολική. Η διπολική διάσταση αφορά από τη μια μεριά τα «παραδοσιακά χαρακτηριστικά» της οικογένειας, π.χ., «ο πατέρας είναι αρχηγός της οικογένειας», και από την άλλη τα «σύγχρονα χαρακτηριστικά» της οικογένειας, π.χ., «οικονομική ανεξαρτησία μελών». Η άλλη διάσταση περιελάμβανε «στενές σχέσεις στην οικογένεια», π.χ., «ζεστές σχέσεις», «επικοινωνία γονέων και παιδιών». Για τη σύγκριση των μέσων όρων μέσω υποδείγματος ανάλυσης διακύμανσης με δύο εντός των ατόμων παράγοντες: $F(2, 2372) = 694.13, p < .001, \eta^2 = .37$. Οι ερωτώμενοι αποδίδουν στην ελληνική οικογένεια τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στην ευρωπαϊκή οικογένεια. (βλέπε Σχήμα 6). Για την εκ των υστέρων σύγκριση επαναληπτικού τύπου, μετά από διόρθωση Bonferroni: $F(1, 1186) = 1141.43, p < .001, \eta^2 = .49$. Σχετικά με τις «στενές σχέσεις στην οικογένεια» και τα «σύγχρονα χαρακτηριστικά», οι διαφορές, αν και στατιστικά σημαντικές (εκ των υστέρων συγκρίσεις), δεν ήταν αρκετά έντονες (η αποδιδόμενη στη συσχέτιση διασπορά τιμών ήταν σχετικά χαμηλή). Τέλος, μεταξύ των ομάδων ελληνικών οικογενειακών χαρακτηριστικών οι διαφορές βρέθηκαν να είναι στατιστικά σημαντικές αλλά ανίσχυρες - για την εκ των προτέρων, πολυωνυμι-

Σχήμα 5

Μέσοι όροι για τις διαστάσεις καταστάσεων υπό τις οποίες αισθάνονται Έλληνες - Ευρωπαίοι.

Σημείωση: **Θετικά - «Καθημερινή πραγματικότητα»:** Όταν διασκεδάζω, Όταν κάποιος Έλληνας διακρίνεται, Όταν επισκέπτομαι μουσεία, Όταν επιλέγω το φαγητό που θα φάω
Αρνητικά - «Καθημερινή πραγματικότητα»: Όταν υπάρχουν οικονομικά προβλήματα, Όταν δε λειτουργούν καλά οι δημόσιες υπηρεσίες, Όταν υπάρχουν σκουπίδια στους δρόμους
Θετικά - «Κοινωνικά φαινόμενα»: Όταν η Ευρώπη βοηθά τους αδύναμους, Όταν η Ελλάδα συμμετέχει στη χάραξη ευρωπαϊκής πολιτικής
Αρνητικά - «Κοινωνικά φαινόμενα»: Όταν αυξάνεται η εγκληματικότητα, Όταν παρατηρούνται ρατσιστικά φαινόμενα

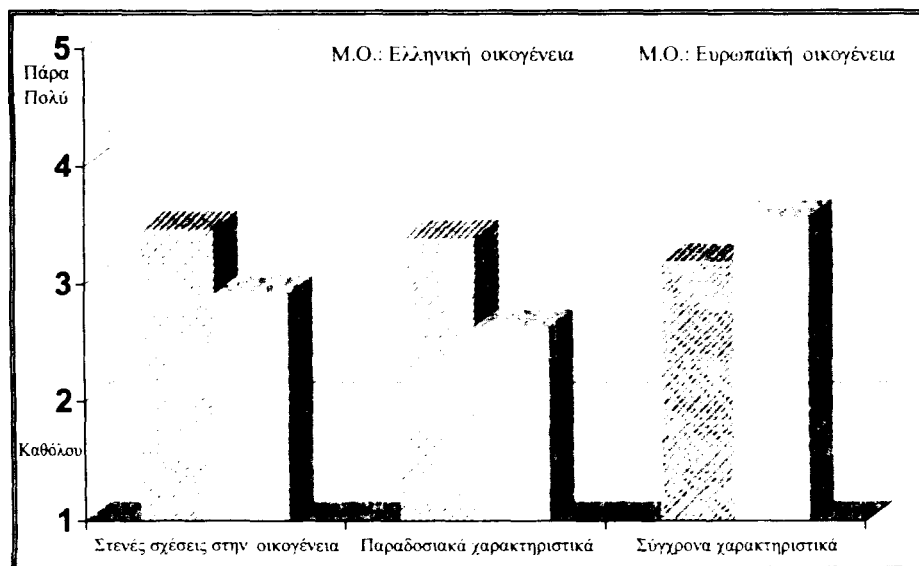
κού τύπου σύγκριση: $F(1, 1227) = 115.46, p < .001, \eta^2 = .09$. Στην ευρωπαϊκή οικογένεια αποδίδονται εντονότερα τα σύγχρονα χαρακτηριστικά -για την εκ των προτέρων σύγκριση πολυωνυμικού τύπου: $F(1, 1213) = 717.67, p < .001, \eta^2 = .37$, για το πολυώνυμο δεύτερου βαθμού- και λιγότερο τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά.

Τέλος, οι συμμετέχοντες εκλήθησαν να απαντήσουν στην ερώτηση: «Πόσο Έλληνας και πό-

σο Ευρωπαίος αισθάνεσαι». Οι ερωτώμενοι έπρεπε να διαλέξουν μία ανάμεσα στις έξι απαντήσεις, οι οποίες αφορούν συνδυασμούς των δύο ιδιοτήτων, από «Έλληνας και καθόλου Ευρωπαίος» έως «Ευρωπαίος και καθόλου Έλληνας». Στην ερώτηση αυτή οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους (70%) απάντησαν «Αισθάνομαι πρώτα Έλληνας και μετά Ευρωπαίος». Σε ένα μικρό ποσοστό (8%) θεώρησαν ότι είναι «εξι-

Σχήμα 6

Μέσοι όροι για τις αποδιδόμενες διαστάσεις της οικογένειας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

Σημείωση: «Στενές σχέσεις στην οικογένεια»: Γονείς - παιδιά επικοινωνούν. Οι γονείς κάνουν το παν για τα παιδιά τους, Οι νέοι ενδιαφέρονται για την οικογένεια, Ζεστές σχέσεις
«Παραδοσιακά χαρακτηριστικά»: Είναι δεμένη, Είναι ιερή, Οι γονείς είναι υπερπροστατευτικοί, Είναι εκτεταμένη, Ο γάμος είναι διαδεδομένος στους νέους, Η μητέρα μένει στο σπίτι και φροντίζει τα παιδιά, Ο πατέρας είναι αρχηγός της οικογένειας
«Σύγχρονα χαρακτηριστικά»: Οικονομική ανεξαρτησία μελών, Έχουν αλλάξει οι ρόλοι, Πολλές χωρισμένες οικογένειες, Οι γονείς δεν έχουν χρόνο για τα παιδιά, Προβλήματα με ναρκωτικά, Περνάει κρίση, Υπογεννητικότητα

σου Έλληνας και Ευρωπαίος». Επίσης, σε πολύ μικρό ποσοστό (1%) οι ερωτώμενοι δήλωσαν ότι είναι «πρώτα Ευρωπαίοι και μετά Έλληνες» και επίσης σε πολύ μικρό ποσοστό (1%) ότι αισθάνονται «Ευρωπαίοι και καθόλου Έλληνες». Επιπλέον, παρουσιάστηκε ποσοστό 17% των ερωτώμενων οι οποίοι απαρνήθηκαν εντελώς την ευρωπαϊκή ιδιότητα και δήλωσαν «Έλληνας και καθόλου Ευρωπαίος».

Συζήτηση

Ο κύριος στόχος της παρούσας μελέτης ήταν να διερευνηθούν οι στάσεις απέναντι στην Ευρώπη και η αντίληψη της ευρωπαϊκής ταυτότητας σε σχέση με την εθνική ταυτότητα εκπαιδευτικών, μαθητών και φοιτητών, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από χαρακτηριστικά γνωρίσματα, συμπεριφορές, καθημερινές καταστά-

σεις ζωής και λειτουργίες θεσμών όπως είναι η οικογένεια και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, εκπαιδευτικοί, μαθητές και φοιτητές δε φαίνεται να διαφέρουν ως προς τα παραπάνω, παρ' όλο που διαφέρουν ως προς την ηλικία και κατέχουν διαφορετικό ρόλο και διαφορετική θέση στις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η ομοιογένεια των ομάδων αυτών δεν ήταν αναμενόμενο εύρημα, και πιθανόν να εκφράζει το γεγονός ότι σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικής ταυτότητας αυτών των ομάδων, όπως είναι η εθνική ταυτότητα, αλλά και οι στάσεις τους απέναντι σε σημαντικά θέματα (Ευρώπη, αντίληψη της ευρωπαϊκής ταυτότητας) συνυφασμένα με την εθνική ταυτότητα, παραμένουν σταθερές και δεν επηρεάζονται από τη διαφορετική τους ηλικία και το ρόλο που έχουν στην εκπαίδευση.

Συγκεκριμένα, ως προς τα χαρακτηριστικά που οι ερωτώμενοι απέδωσαν τόσο στους Έλληνες και στους Ευρωπαίους όσο στην Ελλάδα και στην Ευρώπη φαίνεται να υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ ελληνικών και ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών. Όσον αφορά τα θετικά χαρακτηριστικά, τα ελληνικά χαρακτηριστικά, δηλαδή εκείνα που χαρακτηρίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό τους Έλληνες απ' ό,τι τους Ευρωπαίους, φαίνεται να τείνουν περισσότερο προς παραδοσιακές αρετές, όπως «πατριωτισμός, υψηλό εθνικό φρόνημα, αρχαίος ελληνικός πολιτισμός», και θετικά χαρακτηριστικά, όπως «φιλόξενος, ενθουσιώδης, φιλότιμος», ενώ τα ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά φαίνεται να τείνουν προς αρετές «δυτικού τύπου», όπως «εργατικός, οργανωμένος, πειθαρχημένος», και θετικά στοιχεία εκσυγχρονισμού, όπως είναι η «κοινωνική δικαιοσύνη, η προστασία περιβάλλοντος, η πολιτική ισχύς, το υψηλό τεχνολογικό επίπεδο, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο, το υψηλό πολιτιστικό επίπεδο και ο σεβασμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου». Όσον αφορά τα αρνητικά χαρακτηριστικά, τα ελληνικά χαρακτηριστικά φαίνεται να τείνουν προς παραδοσιακά αρνητικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων, όπως «πονηρός, οξύθυμος, πεισματάρης», και της Ελλάδας, όπως «η ανεργ-

γία, η υποτέλεια, τα οικονομικά προβλήματα και οι πολιτικές διαμάχες», ενώ αρνητικά εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά, π.χ., «αλλοτρίωση, ρατσισμός», φαίνεται να χαρακτηρίζουν εξίσου, αν και σε μέτριο βαθμό, την Ελλάδα και την Ευρώπη. Όπως, λοιπόν, προκύπτει από τα ευρήματα, οι συμμετέχοντες προέβησαν τόσο σε αυτο-στερεοτυποποίηση όσο και σε ετερο-στερεοτυποποίηση που αφορούσε και τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά, πιθανόν και μια προσπάθεια να διασφαλίσουν την ιδιαιτερότητα της εθνικής τους ταυτότητας σε σχέση με την πρόσληψή τους για την ευρωπαϊκή ταυτότητα (βλέπε Spears et al., 1997. Jetten et al., 2001. Ellemers et al., 2002). Με άλλα λόγια, δεν προέβησαν αποκλειστικά σε ενδο-ομαδική εύνοια. Εξάλλου, η ενδο-ομαδική εύνοια δε συμβαδίζει απαραίτητα με τη μείωση της εξω-ομάδας ή το μίσος προς αυτή (Brewer, 1999). Όπως, επίσης, ο πατριωτισμός, δηλαδή η αφοσίωση στην εθνική ομάδα και η εθνική υπερηφάνεια, δε σηματοδοτεί απαραίτητα εθνικισμό που θεμελιώνεται μέσω της δικαιωματικής ανωτερότητας της εθνικής ομάδας και εκδηλώνεται με επιθετικότητα προς αλλοεθνείς (βλέπε Hewstone, Rubin, & Willis, 2002).

Στοιχεία από την καθημερινή και την ευρύτερη κοινωνική ζωή μοιάζουν, επίσης, να βιώνονται σε διαφορετικό βαθμό υπό την ιδιότητα του Έλληνα σε σχέση με αυτή του Ευρωπαίου. Οι ερωτώμενοι αισθάνονται σε μεγαλύτερο βαθμό Έλληνες παρά Ευρωπαίοι αναφορικά με θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά της καθημερινής πραγματικότητας και αναφορικά με θετικά κοινωνικά φαινόμενα. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι οι ερωτώμενοι αισθάνονται σε μεγαλύτερο βαθμό Έλληνες αναφορικά με θετικές καταστάσεις της καθημερινότητας που παραπέμπουν σε στερεοτυπική αντίληψη της ελληνικής πραγματικότητας (π.χ., «όταν διασκεδάζω», «όταν επισκέπτομαι μουσεία») και σε μικρότερο βαθμό αναφορικά με αρνητικές καταστάσεις της καθημερινότητας που συνδέονται με το δημοσιο-οικονομικό τομέα και αναφορικά με θετικά κοινωνικά φαινόμενα που παραπέμπουν στο ρόλο της Ελ-

λάδας στην Ε.Ε. (π.χ., «όταν η Ελλάδα συμμετέχει στη χάραξη ευρωπαϊκής πολιτικής», «όταν η Ευρώπη βοηθά τους αδύναμους»). Σε ακόμη μικρότερο βαθμό αισθάνονται Έλληνες αναφορικά με αρνητικά κοινωνικά φαινόμενα που παραπέμπουν στην εγκληματικότητα και στο ρατσισμό, για τα οποία εξάλλου αισθάνονται στον ίδιο βαθμό Ευρωπαίοι. Πάντως, πρέπει αντίστοιχα να τονιστεί ότι οι ερωτώμενοι αισθάνονται Ευρωπαίοι σε μεγαλύτερο βαθμό αναφορικά με θετικά και αρνητικά κοινωνικά φαινόμενα και σε μικρότερο βαθμό αναφορικά με θετικές και αρνητικές καταστάσεις της καθημερινής πραγματικότητας. Όπως προκύπτει και από αυτά τα ευρήματα, οι ερωτώμενοι δε βιώνουν την ιδιότητα του Έλληνα μόνο σε σχέση με θετικές καταστάσεις, ούτε την ιδιότητα του Ευρωπαίου μόνο με αρνητικές καταστάσεις.

Όσον αφορά τα εκπαιδευτικά συστήματα, από τα ευρήματα προκύπτει ότι, αν και οι ανθρωπιστικές εκπαιδευτικές αξίες αποδίδονται περίπου στον ίδιο βαθμό στο ελληνικό και στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα, οι τεχνοκρατικές εκπαιδευτικές αξίες αποδίδονται λιγότερο στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα σε σύγκριση με τα άλλα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα. Έτσι, αναδύεται η εικόνα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ως περισσότερο ανθρωπιστικού και λιγότερο τεχνοκρατικού, ενώ το αντίθετο συμβαίνει αναφορικά με τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα. Πάντως, πρέπει να τονιστεί ότι και εδώ δεν προκύπτει ενδο-ομαδική έννοια, με την έννοια ότι δεν αποδίδονται σε μεγαλύτερο βαθμό οι ανθρωπιστικές αξίες στο ελληνικό σε σχέση με τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα, όπως ίσως θα αναμενόταν (βλέπε Schwatz & Struch, 1989).

Όσον αφορά την αντίληψη της ελληνικής οικογένειας σε σύγκριση με την ευρωπαϊκή, η ελληνική οικογένεια προσλαμβάνεται από τους ερωτώμενους σε μεγαλύτερο βαθμό ως παραδοσιακή, σε συνδυασμό με την παρουσία στενών ενδο-οικογενειακών σχέσεων, σε σχέση με την ευρωπαϊκή. Αντίθετα, στην ευρωπαϊκή οικογένεια αποδίδονται σε μεγαλύτερο βαθμό σύγ-

χρονα χαρακτηριστικά, στα οποία κυριαρχούν τα αρνητικά χαρακτηριστικά (π.χ., «προβλήματα με ναρκωτικά», «κρίση στην οικογένεια», «πολλές χωρισμένες οικογένειες», «οι γονείς δεν έχουν χρόνο για τα παιδιά»). Τα ευρήματα αυτά είναι σύμφωνα με αποτελέσματα πρόσφατων ερευνών σχετικά με την ελληνική οικογένεια (Georgas, 1989, 1991, Georgas, Berry, Shaw, Christakopoulou, & Mylonas, 1996, Georgas, Mylonas, Gari, & Panagiotopoulou, in press).

Τέλος, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας δείχνουν ότι στη συνείδηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των ερωτώμενων (70%) προέχει η ταυτότητα του Έλληνα σε σχέση με αυτή του Ευρωπαίου. Δεδομένου ότι σε πολύ μικρό ποσοστό οι ερωτώμενοι (17%) αρνήθηκαν εντελώς την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα δηλώνοντας μόνο Έλληνες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνυπάρχουν η ταύτιση με την εθνική ομάδα και η ταύτιση με την ευρωπαϊκή ιδιότητα, αν και δεν εμφανίζεται ακριβώς «ομόκεντρη» ταύτιση (βλέπε Brewer, 1999), δηλαδή ταύτιση στον ίδιο βαθμό με την ενδο-ομάδα (Έλληνας) και με την υπερκείμενη κατηγορία (Ευρωπαίος). Αυτό συμβαίνει παρ' όλο που η «ευρωπαϊκή ταυτότητα» φαίνεται να λειτουργεί συμπληρωματικά προς την εθνική ταυτότητα, με αποτέλεσμα η εθνική ταυτότητα να είναι πρωτεύουσας σημασίας για την κοινωνική ταυτότητα των συμμετεχόντων.

Το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα, αν και κατέχει δευτερεύοντα ρόλο, συνυπάρχει με την εθνική ταυτότητα μπορεί να ερμηνεύσει τη συνολική εικόνα που αναδύεται από τη σύγκριση ελληνικών και ευρωπαϊκών γνωρισμάτων στην παρούσα έρευνα, όπου δε φαίνεται να παραπέμπει σε αντιπαράθεση της ενδο-ομάδας προς εξω-ομάδα, ανάμεσα δηλαδή σε Έλληνες ως «εμείς» και σε Ευρωπαίους ως οι «άλλοι» (Triandis & Vassiliou, 1972, Triandis, Leung, Villareal, & Clark, 1985). Σε αυτό μπορεί να συνέβαλε και το γεγονός ότι στην έρευνά μας επιλέξαμε η έννοια του «Ευρωπαίου» να δίνεται με ένα γενικό τρόπο, δηλαδή εξαρχής να μη συνδέεται με συγκεκριμένες ευρωπαϊκές χώρες των

οποίων τα συμφέροντα ίσως να μην είναι συμβατά ή ακόμη να είναι και ανταγωνιστικά με αυτά της Ελλάδας.

Εφόσον η ευρωπαϊκή ταυτότητα λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς την εθνική ταυτότητα, είναι λογικό το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας να αποτελείται από ελληνικά χαρακτηριστικά ως κυρίαρχα σε συνδυασμό με ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά ως δευτερεύοντα και συμπληρωματικά. Θα μπορούσαμε να καταλήξουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι οι παραδοσιακές εθνικές αρετές, θετικά συναισθήματα αλλά και αρνητικά παραδοσιακά και συναισθηματικά χαρακτηριστικά αποδίδονται κυρίως στους Έλληνες, ενώ αρετές «δυτικού τύπου», όπως της εργατικότητας ή της οργάνωσης, και στοιχεία εκσυγχρονισμού τόσο θετικά όσο και αρνητικά αποδίδονται κυρίως στους Ευρωπαίους. Δηλαδή, σε μια προσπάθεια διατήρησης της εθνικής ταυτότητας ως κυρίαρχης έναντι της ευρωπαϊκής, οι συμμετέχοντες αποδίδουν εθνικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά σε μεγαλύτερο βαθμό στην εθνική τους ομάδα απ' ό,τι στους Ευρωπαίους και, αντίστοιχα, στερεοτυπικά χαρακτηριστικά στους Ευρωπαίους σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στους Έλληνες. Τα εθνικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά φαίνεται, μάλιστα, να αντανακλούν τα εθνικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά των νότιων ευρωπαϊκών χωρών (Hagendoorn & Linssen, 1994. Peabody, 1985), ως χωρών λιγότερο εκσυγχρονισμένων και λιγότερο ισχυρών, ενώ, αντίθετα, ευρωπαϊκά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να παραλληλισθούν με τα εθνικά στερεότυπα των δυτικών και βόρειων ευρωπαϊκών κρατών, τα οποία αντανακλούν την οργάνωση, την αποτελεσματικότητα, τον προγραμματισμό και τη μεγαλύτερη ισχύ, σε σύγκριση με αυτά των νότιων χωρών της Ευρώπης (Hagendoorn & Linssen, 1994. Hantzi, 1997. Χαντζή, υπό δημοσίευση). Αυτή η συμπληρωματικότητα που παρατηρείται αναφορικά με την εθνική και την ευρωπαϊκή ταυτότητα θα μπορούσε επιπλέον να χαρακτηριστεί ως μία τακτική προσαρμογής στα νέα εθνοπολιτιστικά χαρακτηριστικά της χώρας μας ως μέλους της

Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως τακτική προσαρμογής, μάλιστα, μοιάζει να τείνει περισσότερο προς μία τακτική «εναρμόνισης» των ελληνικών με τα ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά παρά προς μία τακτική «διαχωρισμού» τους (Berry, 1997. Georgas & Papastyliaou, 1996), θέμα για τη στήριξη του οποίου απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εθνική ταυτότητα περιέχει πρωταρχικά στοιχεία που παραπέμπουν στην «ελληνικότητα» και δευτερευόντως στοιχεία που παραπέμπουν σε ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, σύμφωνα με τα ευρήματα της παρούσας μελέτης, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η ελληνική ταυτότητα, μέσω της γόνιμης αντιδιαστολής της αλλά και της συνύπαρξής της με την ευρωπαϊκή ταυτότητα, παραμένει για μαθητές, φοιτητές και εκπαιδευτικούς το κύριο σημείο αναφοράς σε σύγκριση με την ευρωπαϊκή ταυτότητα.

Βιβλιογραφία

- Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-68.
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57, 615-631.
- Berry, J. W., & Kalin, R. (1995). Multicultural and ethnic groups in Canada. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 27, 301-320.
- Berry, J. W., Kim, U., Power, S., Young, M., & Bujoki, M. (1989). Acculturation attitudes in plural societies. *Applied Psychology*, 38, 185-206.
- Brewer, M. B. (1991). The social self: on being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475-482.
- Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues*, 55, 429-444.
- Brewer, M. B., & Brown, R. J. (1998). Intergroup

- relations. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & Lindzey, G. (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (4th ed., pp. 554-594). New York: McGraw-Hill.
- Γεώργας, Δ., & Παπαστυλιανού, Α. (1994). Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής. Στο *Η διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας σε αλλοδαπούς μαθητές* (σ. 59-78). Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων.
- Chrysochoou, X. (1996). How group membership is formed: self categorization or group beliefs? The construction of a European identity in France and Greece. In G. Breakwell & E. Lyons (Eds.), *Changing European identities: Social psychological analyses of social change* (pp. 297-313). Oxford: Butterworth-Heinemann.
- De Raad, B. (1999). Interpersonal Lexicon: Structural Evidence from Two Independently Constructed Verb-Based Taxonomies. *European Journal of Psychological Assessment*, 15, 181-195.
- Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual Review of Psychology*, 53, 161-186.
- Everitt, B. S. (1996). *Making sense out of statistics in Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Georgas, J. (1989). Changing family values in Greece. From collectivism to individualism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, 357-371.
- Georgas, J. (1991). Intrafamily acculturation of values in Greece. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 22, 445-457.
- Georgas, J., Berry, J. W., Shaw, A., Christakopoulou, S., & Mylonas, K. (1996). Acculturation of Greek family values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, 329-338.
- Georgas, J., Mylonas, K., Gari, A., & Panagioto-poulou, P. (in press). Families and Values in Europe. In L. Halman & W. Arts (Eds.), *European values at the end of the millennium*. Leiden: Brill.
- Georgas, J., & Papastyliauou, A. (1996). Acculturation and ethnic identity: The remigration of ethnic Greeks to Greece. In H. Grad, A. Blanco, & J. Georgas (Eds.), *Key issues in cross-cultural psychology* (pp. 114-128). Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Hagendoorn, L., & Linssen, H. (1994). National characteristics and national stereotypes: a seven nation comparative study. In R. F. Farnen (Ed.), *Nationalism, ethnicity, and identity* (pp. 103-126). London: Transaction Publishers.
- Hantzi, A. (1997). Greeks' National Identity and Identification with their National Group. *The BPS Social Psychology Section Newsletter*, 36, 16-29.
- Hewstone, M., Rubin, M., & Willis, H. (2002). Inter-group bias. *Annual Review of Psychology*, 53, 575-604.
- Jetten, J., Spears, R., & Manstead, A. S. R. (2001). Similarity as a source of differentiation: the role of group identification. *European Journal of Social Psychology*, 31, 621-640.
- Leyens, J.-Ph., Rodriguez-Perez, A., Rodrigues-Torres, R., Gaunt, R., Paladino, M.-P., Vaes, J., & Demoulin, S. (2001). Psychological essentialism and the differential attribution of uniquely human emotions to ingroups and outgroups. *European Journal of Social Psychology*, 31, 395-411.
- Μαρκής, Δ. (2000). *Η κατασκευή της Ευρώπης. Παραδοξίες της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Αθήνα: Κριτική.
- Markus, H., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: implications for cognition, emotion and motivation. *Psychological Review*, 98, 224-253.
- Παναγιωτοπούλου, Π. (2000). *Η δομή της έννοιας του εαυτού: μια διαπολιτιστική προσέγγιση*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Peabody, D. (1985). *National Characteristics*. New York: Cambridge University Press.

- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., & Kaminoff, R. (1983). Place-identity: Physical World Socialization of the Self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57-83.
- Schwartz, S. H., & Struch, N. (1989). Values, stereotypes and intergroup antagonism. In D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A.W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and prejudice: Changing conceptions* (pp. 151-167). New York: Springer-Verlag.
- Spears, R., Doosje, B., & Ellemers, N. (1997). Self-stereotyping in the face of threats to group status and distinctiveness: The role of group identification. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 538-553.
- Stalans, L. J. (1995). Multidimensional Scaling. In L. G. Grimm & P. R. Yarnold (Eds.), *Using and understanding multivariate statistics*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Tajfel, H. (1978). Social categorization, social identity and social comparison. In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 61-76). London: Academic Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Trapnell, P. D., & Wiggins, J. S. (1990). Extension of the Interpersonal Adjective Scales to Include the Big Five dimensions of Personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 781-790.
- Triandis, H. C., Leung, K., Villareal, M. J., & Clark, F. L. (1985). Allocentric versus idiocentric tendencies: Convergent and discriminant validation. *Journal of Research in Personality*, 19, 395-415.
- Triandis, H. C., & Vassiliou, V. (1972). A comparative analysis of subjective culture. In H. C. Triandis, *The analysis of subjective culture*. New York: Wiley Interscience.
- Τσουκαλάς, Κ. (1985). *Εξάρτηση και αναπαγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θემέλιο.
- Weinreich, P. (1985). Identity exploration in adolescence. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 1, 51-71.
- Weinreich, P., Kelly, A., & Maja, C. (1988). Black youth in South Africa: Situated identities and patterns of ethnic identification. In D. Canter (Ed.), *Environmental Social Psychology*. NATO ASI series (45). Dordrecht, the Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φραγκουδάκη, Α., & Δραγώνα, Θ. (Επιμ.) (1997). *«Τι είναι η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαντζή, Α. (υπό δημοσίευση). *Εθνική ταυτότητα: Μια Κοινωνικοψυχολογική ανάλυση στο πλαίσιο των θεωριών κοινωνικής ταυτότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Attitudes towards Europe and national identity

J. GEORGAS^a, A. HANTZI^b, A. GARI^a, K. MYLONAS^a, M. DALLA^a,
S. ANDREOPOULOU^a, P. PANAGIOTOPOULOU^a

ABSTRACT

The aim of this study was the investigation of attitudes towards Europe, the Europeans and their relationship to national identity among Greek pupils, students and teachers. Following a pilot study, a questionnaire was devised, which was administered to a representative sample of 808 Greek pupils, 419 university students and 108 teachers. No differences were found either among pupils, students and teachers or between the two genders. A number of positive and negative characteristics were attributed to a greater extent to Greece and the Greeks in comparison with Europe and the Europeans. These characteristics primarily referred to traditional virtues and positive and negative emotions, while distinctly European characteristics primarily referred to modern elements as well as organization, conformity and productivity. Greek family and the Greek educational system were described as more traditional in comparison with family and the educational systems of other European nations. Despite these differentiations, respondents' perceptions of the European identity seemed to be complementary rather than antagonistic to their national identity, although «European identity» seems to be of secondary importance for the construction of their social identity.

Key words: Identity, National identity, European identity, Attitudes towards Europe and the Europeans.

Address: James Georgas, Department of Psychology, Faculty of Philosophy, Pedagogy and Psychology, University of Athens, Panepistimiopoli, Ilisia, 157 84 Athens, Greece. Tel.: 0030-210-7277524. Fax: 0030-210-7277534, E-mail: DGeorgas@psych.uoa.gr

---

^a University of Athens, Greece

^b Panteion University, Greece